

УДК 81

Дүйсенбаева Р.И., Ихсанғалиева Г.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті

ҚАТЫСЫМДЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРДІ ДАМУЫ ДАҒДЫЛАРЫ

Шет елден келген тіл үйренушілердің ең негізгі міндеті жаңа әлеуметтік-кеңістікке бейімделу болып табылады. Бастапқы, орта деңгейдегі тіл үйренушілердің негізгі тілдік дағдыларды құруы жеткіліксіз, яғни тілдік қарым-қатынасқа түсуде қиналып, сөйлесімде қателіктерге ұрынып жатады. Солай бола тұрса да олардың жоғарғы дәрежеде пассив сөздік қоры бар, мәтіндерді оқи алады, оқыған сөздер мен мәтін мағынасын түсіне алады, бірақ ауызекі сөйлеу дағдысындағы әрекеттері шектеулі болады. Бұның негізгі себебі тіл үйренушілердің әрекеті барынша коммуникативті қарым-қатынас жасауға бағытталып, тілдік негіз көбінесе оқу-жазу нормасына бағытталады.

Біздің өзге тілді тіл үйренушілерді сөйлеуге үйретудегі мақсатымыз қатысымдық қабілеттің жалпы, арнайы, жеке іскерліктерін дамыту бағытында іске асырылады. Қатысымдық қабілеттерге: тіл үйренушінің жалпы оқытуда кілт сөздермен, түрлі ақпарат құрылымдарымен жұмыс істей алуы, әңгіме құруда себеп - салдарын құрастыра білуі, ойлаған ойын қысқаша жазба сөздермен түсіндіруі, сараптай және қорытындылай білуі жатады. Арнайы қабілеттерге: тіл үйренушінің түрлі анықтама сөздікпен жұмыс жасауы, әртүрлі сөз әрекеттерін құрастыруда жаза алуы, оқи алуы, айта алуы, сөйлеу лексикасын, өз әңгімесін құруға қолдана алуы жатады. Жеке қабілеттерге: тіл үйренушінің өз қызығушылығын арттыруы, өз мақсаты мен міндетін белгілей алуы, болжап, жоспарлай алуы және өзін-өзі болжап түзетуі, оны іс жүзінде көрсете алуы, түсінігін көрініспен елестетуі, ойын қабылдап қорытуы, түйінін дәлелдеуі кіреді. Сондықтан біздің тіл үйретудегі қолданатын әдіс - тәсілдеріміз тіл үйренушінің сөйлеу іскерлігі мен қабілеті негізінен жалпы, жеке және арнайы әрекеттерін қалыптастыруға бағытталады. Бұл қабілеттердің ішінде біз тіл үйренушінің қабілеті мен іскерлігін дамытуда ауызша коммуникативті жаттығу түрлерін (диалог, монолог) аламыз. Біз тіл үйренушілерге үйреніп жатқан тілін күнделікті қарым-қатынас үшін қалай тиімді, түсінікті, дұрыс қолдану керектігін, тіл үйренушінің өз ойын, пікірін, көзқарасын еркін, дұрыс, нақты (ауызша және жазбаша) жеткізе білуге үйретуіміз керек. Сондықтан да тіл үйренушілер күнделікті істеген іс-әрекеттерін баяндау, сұрақ-жауап, диалог, монолог түрінде жеткізе алуға дағдыланулары қажет-ақ.

Тіл үйренушінің берілетін ақпаратты түсінуі грамматика мен сөздік қорды меңгеруге мүмкіндік береді, сол арқылы оның оқуы да нәтижелі болады. Тілді жай қабылдау аздық етеді. Жаңадан енгізілетін тілдік ақпарат пайдалы болу үшін тіл үйренушілер негізгі тұстарды, түйінді мағынаны аңғарып, қайталай отырып түсіне білгені абзал.

Оқытудағы коммуникативтік тәсіл кезінде тіл үйренушілерді өзге тілді дәрісханадан тыс та ұтымды, қисынды қолдануға дайындалған тапсырмалар қолданылады. Тілграмматиканы жайғана жаттап алу немесе сөздерді естесіп ақтап қалу емес. Біздің негізгі мақсатымыз – тіл үйренушілерге оқытушының көмегінсіз, өздігінен әрекеттенуге мүмкіндік беретін тілдік дағдыларды меңгерту. Тіл үйренушілер күнделікті қарым-қатынаста тиімді, әрі мәдени тұрғыдан орынды болып табылатын тілдік модельдерді игеруге тиіс. Өзгетілді үйренуде қателесу қалыпты жағдай, тек олар бірден түзетіліп отырылуы керек. Оқытушы бағыт-бағдар беруі арқылы тіл үйренушілер бір-бірімен сөйлесіп жаттығып, бір-бірінің қателерін тауып, түзетіп жатады.

Дәрісханада оқытушының міндеті бақылаушы және үстемдік етуші болу емес. Керісінше, оқытушы тіл үйренушілерге нақты тілдік модельдер (жаңа тілдік бірліктерді түсіндіріп енгізу арқылы) ұсына алады, ақпаратты беріп, зерделенуге тиіс тілдік

нысандарға көңіл аударта алады. Көптеген тіл үйренушілер өзге тілді үйренуде негізінен диалогтар мен грамматиканы жаттап жатады. Бұл әрине тіл үйретудегі қателік. Ал біз қазір «коммуникативтік құзыреттілік» моделін ұстанамыз. Тіл үйренушілер әрине лексика мен грамматиканы білуге тиіс, бірақ тілді еркін меңгеру үшін бұл жеткіліксіз екені мәлім. Тіл табиғатын сөйлесушілер белсенді қарым-қатынас жасау арқылы ғана игереді. Сол себепті тіл үйренушілерге шынайы тілдесімді басқаруға үйрету керек – әңгімені қалай бастау және қалай аяқтау керек, қалай дұрыс жауап беру керек, өзінің пікір-көзқарасы мен сезімін қалай білдіру керек. Тіл үйренушілер мәдени тұрғыдан ненің орынды екенін, жағдайға қарай тілдің қалай өзгеретінін түсіну керек, мүмкін оларға іске қатыстырылған адамдар туралы, олардың көңіл-күйі, басқа да әлеуметтік және мәдени факторлар туралы білу қажет болар. Сөйлеп тұрған адам тілді жақсы меңгергенімен қатар тиімді және түсінікті сұқбат құру үшін сөз тіркестерін бірге байланыстыра білуі қажет. Олар сондай-ақ әңгіме үзіліп қалғанда, оны қалай жалғастырып әкетуге болатынын да үйренулері керек. Тіл үйренушілер шынайы немесе табан астынан туындаған әңгімеге тартылуға тиіс, өйткені кәдімгідей сөйлеу практикасының мәні осында. Сондықтан дәрісханада орындалатын жаттығуларды коммуникативті яғни тіл үйренушілер бір-бірімен қарым-қатынас жасап, әңгімелескенде күнделікті өмірде қолданылып жүрген қарапайым лексикамен беруіміз орынды. Сонымен қатар тіл үйренушілер нақты тілдік жағдаяттарда кәдімгі тілдік үлгілерді пайдаланып дәрісханада жетелі қарым-қатынас орнату үшін жағдай жасауға арналған жаттығуларды қолдануы тиіс яғни жаттығулар тіл үйренушілердің қажеттіліктеріне сай болып, онымен қоса оларды ынталандыруға тиіс. Алғашқы кезеңде тіл үйренушілердің бір-бірімен тілдесуіне арқау болатын жаттығуларды береміз. Тілдесімнің болғаны маңызды, себебі ол тіл үйренушілер тарапынан назар аударуды және әңгімеге тартылуды талап етеді. Сөйлесе отырып олар сөздік қоры мен грамматиканы белгілі бір жағдайға бейімдей отырып, әңгімені барынша түсінікті ету үшін бар күшін салу арқылы сөйлеу дағдысын жаттықтыра алады. Соңғы кезде өзге тілді үйретуде, көбінесе, ауызша тілдестіруге мән беріліп жүр. Бұл өте орынды әдістеме. Сондықтан да осы күнге дейін өзінің мән-маңызын жоймаған әдіс – коммуникативтік әдіс немесе қатысымдық әдістің нәтижелі екенін өз сабақтарымыздан көріп жүрміз. Өзге тілді оқушыларға тіл меңгерту барысында оқыта отырып сөйлетуге бағытталған диалогтардың ішінде ықылас қойып, назар аударуға тұратын диалог-сұрақ, диалог-дау, диалог-әңгіме және диалог-пікірталас түрлері қолданылып жүр. Осылардың арасында диалог-сұрақ сабақ үрдісінде жиі пайдаланылады. Бұл диалог түрі бастапқы деңгейдегі тіл үйренушілер үшін ауыр болып табылатыны рас.

Қазіргі уақытта бізге жергілікті халықтың күнделікті тұрмыста қолданатын сөздерімен, нағыз, шынайы тілдік қатынас кезінде пайдаланатын сөздермен сөйлеуге шығаруды меңгерту қажеттігі туып отыр. Тіл үйретуші оқытушы қауым осы жолды өзге ұлтты тіл үйренушінің тілді тез және түсініп меңгеруіне мүмкіндік беретін жол екеніне шүбә келтірмейді.

Осы сияқты диалогтардың түрі ғылыми еңбектерде табиғи диалог деп аталып жүр.

Оқу диалогтары мен табиғи диалогтар арасында айырмашылықтар болады. Дегенмен тіл меңгерту барысында сөйлетуге үйретудің мақсаты тіл үйренушілерді күнделікті өмірдегі шынайы диалогтық сөйлесуге дайындау боп табылады. Кейде сабақ тақырыбына арналып дайындалған диалогтар күнделікті өмірдегі табиғи тілдесудің талаптарын қанағаттандыра алмайды. Сондықтан тіл үйренушілердің диалогтық сөйлеуін қалыптастыру үшін жергілікті халықтың күнделікті өмірінен алынған мәтіндер негізіндегі диалогтарды пайдалану керек. Осындай диалог мәтіндері арқылы тіл үйренуші жергілікті халықтың күнделікті өмірдегі табиғи жағдаяттар негізінде шынайы сөйлесу барысында ылғи қолданып, қарым-қатынасқа түсе алады.

Диалог арқылы тіл меңгеру – сөйлеу кезінде сөзді дұрыс айта білу және қажетті ойын тілдік қарым-қатынаста дұрыс қолдану арқылы түсінікті сөйлеу тәжірибелерін жан-

жақты игеру болып табылады. Яғни, бұл дұрыс сөйлеу білу мен сөйленген сөзді дұрыс түсіне білу дағдыларын меңгеру дегенді білдіреді. Дұрыс, сауатты сөйлей білу, түсіне білу-сөйлеу әрекетін де жоғары деңгейде меңгеруге көмектеседі.

Тілдік қарым-қатынас, коммуникацияның қай-қайсысы да тек диалогтың арқасында өмір сүреді. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту барысында тілдің сөйлеу әрекеті кезіндегі заңдылықтарды меңгертуге ерекше назар аударған жөн. Қазақ тіліндегі осындай мәселелерге ерекше көңіл аудару – қазақ тілді дәрісханада сөйлеу әрекетін меңгерту барысында қазақ тілінің табиғи қалпын сақтауға үйретуіміз керек.

Дәрісханада ауызша әңгімелесу барысында тілүйренушінің қатысымдық құзыреттілік деңгейінің шарықтау шегі тілдесім әрекеті болып табылады. Тіл үйренушінің ауызша тілдік қатынасқа түсу деңгейін бағалау кезінде өз тобына, университетіне, жатақханасына, еліне, келген елге, қала, көше, отбасына, уақытқа т.б. немесе кәсібіне, мамандығына, жұмысына, қоршаған ортасына қатысты сөздер мен фразаларды, әртүрлі сөйлеу жағдаятына қатысты сөйленістерді қатысымда қолдана алу мүмкіндігі тексеріледі.

Сөйлесім әрекетінің түрлерін меңгертуге арналған сөйлесімдік мәтіндер қолданылады.

Сөйлеу жаттығулары – қабылдауға, ойлауға, еліктеуге және сөйлеу үлгілерін есте сақтауға бағытталып, тіл үйренушілерді белсенді айтылым әрекетіне жетелейді. Оқыту кезінде сөйлеу жаттығуларының төмендегідей түрлері қолданылды: Тірек сызбалар арқылы ауызша мәтін құрау; тірек сөздерге сүйене отырып өз мәтінін құрастыру; кестелерде берілген мәліметтер бойынша ауызша мәтін құрау; мәтінді өзгертіп әңгімелеу; диалогтарды толықтыру; берілген диаграммаға сүйене отырып, жаңа мәтінін ұсыну; берілген жағдаяттық тапсырмаға сәйкес әңгіме құрау; берілген сұрақтарға жауап беру; сурет бойынша әңгіме құрау; берілген жоспар бойынша әңгіме құрау жаттығулары.

Мысал ретінде бірнеше жаттығулар ұсынамыз:

1. а) Диалогты оқыңыз. Әли қай жерде тұр деп ойлайсыз?

- Сізде декларация бар ма?

- Мінеки.

-Қанша затыңыз бар?

- Бір орынға арналған. Тек киімдерім: жейде, шалбар,галстук....

- Кешіріңіз сөмкеңізді ашыңызшы, мында не бар?,

- Бұнда сабын, алмас, тарақ, тіс щеткасы, сувенирлер....

-Жақсы, сөмкеңізді жабыңыз. Сізде шет елдік ақшалар бар ма?

-Ия, бес жүз доллар мен кредиттік карточкам бар.

- Сіз Астанаға бірінші рет келіп тұрсыз ба?

- Жоқ, өткен жылы болдым. 2012 жылы жазда, шілде айында келіп кеткенмін.

Ә) Ол Астанада қашан болды?

Б) Өзімен бірге қандай заттар алыпты?

2. Әлидің демалысы жайындағы мәтінді оқыңыз. Сіз қайда барып демалар едіңіз?

Ертең демалыс. Демалысты жақсылап өткізгім келеді. Қайда барып, демалсам екен.

Кеше достарымнан Қастеев атындағы Өнер мұражайында өте қызықты көрме өтіп жатыр деп естідім. Әлде театрға барайын ба? Осы жақын арада театрдың кассасын көріп едім, кіріп көрейінші! Алматыда қазақ, орыс, ұйғыр, неміс, кәріс драма театрлары, опера-балет театры, балалар мен жасөспірімдерге арналған театрлар бар. Қайсысына барсам екен!

Драма театры маған ұнайды, бірақ маған түсіну қиын болатын сияқты. Оқытушымен барсам зой, түсінуге көмектесетін еді. Опера – балет театрын көрейінші! Балетті түсіну қиын емес қой. Кассаға барып билет сатып алайын деп едім билет жоқ екен. Өкінішті! Осы кездежақын арадан Қазақ циркін көрдім. Мүмкін циркке барамын.

Өз ойыма өзім қуанып кеттім. Маған цирк те ұнайды. Әрі түсінуге де қиындық болмайды. Дереу цирк кассасына барыпалдыңғы орынға билет алдым. Қойылым сағат төрт жарымда басталады екен. Цирктен кейін орталықта қыдыруға да уақыт бар...

А) Әли театрға неге бармады?

Ә) Әли неге циркті таңдады?

3. Мейрамханаға барып, даяшыға көңілі толмай отырған досыңызбен сұқбаттасыңыз. Ренжу, дәлелдеу, құптау, түсіндіруге қажетті тілдік құралдарды қолдана отырып, досыңызды жұбатыңыз.

- Мейрамхана маған ұнады, бірақ даяшыны түсінбедім.

- Ас мәзірін сұрап едім, алдыма тастай салды.

- Асты да кешіктіріп, әкелді, кешірім де сұрамады.

- Даяшылар өз қызметтерін дұрыс атқармайды деп ойлаймын.

4. Жағдаяттық тапсырмалар адамды сөйлесімге әрекеттендіретін тиімді тапсырманың түрі болып табылады:

1. Сіздің пәтер жалдағыңыз келеді. Сіз фирмаға телефон соғып арзан пәтер таптыңыз. Бірақ ол пәтер қала орталығынан алысырақ орналасқан. Сізге ыңғайсыз. Фирма агентімен араңызда болатын әңгіме жайында диалог құрастырыңыз.

2. Әріптесіңіз сізді кітап көрмесіне шақырды. Бірақ сізге бұл көрме қызық емес. Сыпайы түрде бас тартыңыз.

3. Сіз жұмысқа уақытында келе алмай қалдыңыз. Кешірім сұрап, осы уақытта қайда болғаныңыз, не істегеніңіз туралы айтып беріңіз.

4. Сіз маған хабарлама тастап кете аласыз ба?

8. Диалогтарды қорытындылап, активтенгенін бақылау үшін арнайы жұмыс түрі жүргізілуі керек ол- іскерлік ойын яғни көрмеге қатысуға ниет білдіру , Ұйымдастыру комитетіне телефон соғу

“Атамекен” фирмасының менеджері Асқар Ахметұлы Астанада өтетін көрмеге телефон соқты, Телефон арқылы болған әңгімені тыңдаңыз:

- Алло, сәлеметсіз бе!

- Сәлеметсізбе халықаралық “Бәйтерек” көрмесінің ұйымдастырушы комитеті ме?

- Ия, сізді тыңдап тұрмын.

- Мен “Атамекен” фирмасының өкілімін. Аты-жөнім Асқар Ахметұлы. Біз көрме жұмысына қатысайын деп едік. Не істеуіміз керек?

- Көрме жұмысына қатысқыларыңыз келсе тапсырыс жіберіп, ақшасын төлеулеріңіз керек. Сіздер орын үшін үстел немесе стенд сол сияқты дыбыс, бейне көрсету техникасына да тапсырыс бере аласыз. Бізге төлем қағазын жібергеннен кейін біздің көрмеге арнайы шақыру қағазы мен көрме бағдарламасын ала аласыздар.

- жиһаз, стенд, техниканы жалға алу қанша тұрады?

- Біз сізге факс арқылы прайс-лист (тауар түрлері мен сорттары, қызмет түрлері бойынша бағалар анықтамалылығы) жібереміз.

- Кешіріңіз, қайталаңызшы, жаман естіліп тұр.

- Прайс-листті факс арқылы жіберемін, телефон нөмірін беріңізші.

- рахмет, түсіндім факс нөмірін жазып алыңыз: 143-11-25.

Жауап хат

Сіздің жіберген тапсырысыңызды алғанымызды хабарлаймыз. Сіздерге көрме бағдарламасы мен шақыру билетін жібереміз. Сіз Астанаға 2-ақпанда келесіз. Сол күні тіркелу қағазын толтыра аласыз. Біз сіз үшін қонақ үйге тапсырыс бере аламыз. Сондықтан сіз келетін күніңізді айтып хабарласыңыз.

Халықаралық «Байқоңыр» көрмесінің ұйымдастыру комитеті

Әдебиеттер:

1. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. -М.,1978.
2. Қазақ грамматикасы, -Алматы: Жазушы, 1990. -681-717 беттер.